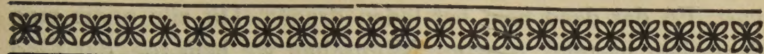
Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 2. Juni 1928.

Verslag van de Vergadering van de Vereeniging van Gereformeerde Predikanten in Nederland, gehouden te Utrecht in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, op Woensdag en Donderdag 11 en 12 April 1928.

I.

De Voorzitter, Prof. Dr. F. W. Grosheide, opent te 1 uur de goed bezochte vergadering. Gezongen wordt Psalm 119 : 3, gelezen Psalm 90 en daarna gebeden.

Hij spreekt het volgende Openingswoord :

Waarde Medebroeders in de Heilige Bediening :

Het is, ge zult het verstaan, wel met zeer gemengde gevoelens, dat ik u heden uit naam van het Bestuur van Uw Vereeniging van Gereformeerde Predikanten in Nederland een hartelijk welkom toeroep.

Zeer zeker, ik weet het, de geschiedenis van een Vereeniging is allerminst die van haar Bestuursleden, zelfs niet van het Bestuur in zijn geheel. Maar toch, wanneer, zooals het grootste deel van dit jaar het geval was, de Secretaris dezer vereeniging ziek terneerligt en wanneer het een secretaris is als onze broeder Kunst, die zich van 1911 af met zooveel ijver aan onze Vereeniging heeft gegeven, die haar ziel was in menig opzicht, dan spreekt het vanzelf dat de geschiedenis onzer Vereeniging van deze ziekte op allerlei wijze den invloed heeft ondervonden.

Doch laat ik eerst van onzen broeder Kunst spreken. Niet

zoo lang geleden mocht ik eenige oogenblikken aan zijn bed vertoeven. Zijn lijden was zwaar, maar zijn hoop op Christus vast. En dàt deed hem het lijden dragen. Uit zijn naam mag ik u allen hartelijk groeten. Wenschen we hem toe, dat God hem goed en nabij zij, dat het ook in den avondstond licht zij. De Heere trooste ook die hem liefhebben.

In verband met de ziekte van Ds Kunst leed uit den aard der zaak de voorbereiding van onze vergadering schade. Lang hebben wij gewacht, in de hoop, dat onze secretaris aan de voorbereidende werkzaamheden zou kunnen deelnemen. Helaas, bleek, dat dit niet kon geschieden. Toen moesten we doortasten. Het was in den tijd, dat we op de hulp van Ds. Kramer ook nog niet konden rekenen. En we hebben er toen van gemaakt, wat er van te maken viel. Blijde waren we, dat een tweetal broeders, hoewel laat uitgenoodigd, bereid gevonden werden een voordracht te houden. Het Bestuur achtte zich verplicht ook zelf iets te doen, vandaar dat ook de Voorzitter voor u hoopt op te treden. God geve dat we een goede vergadering hebben mogen, al zullen onze gedachten menigmaal naar onzen Secretaris gaan.

We hebben ons bij dezen stand van zaken zooveel mogelijk aangesloten bij wat het vorig jaar is geschied. De tentoonstelling van leermiddelen kan nu niet doorgaan, al zal een enkele firma die reeds door de eerste berichten tot actie was geprikkeld, ons op eigen risico iets laten zien. Een Jaarverslag kan er eigenlijk niet worden uitgebracht. Al kan ik daaraan dadelijk toevoegen, dat ge daarover niet behoeft te treuren, want er is dit jaar niets vermeldenswaards geschied dan de Algemeene Vergadering, waarvan het verslag in het Geref. Theol. Tijdschrift werd opgenomen. Enkele andere gegevens kunnen u door onzen Penningmeester worden verstrekt.

Staat dus onze jaarvergadering in het teeken der droefheid door het ontbreken van onzen broeder Kunst, steeds druk doende om alles naar den eisch te doen verloopen, het zou ondankbaar zijn, indien we ook niet gewaagden van de zege-

ningen, die God ons schonk. Ook onze Penningmeester Ds. Kramer werd door ernstige ziekte aangetast. Gods goedheid herstelde hem en hij mocht ook den arbeid voor onze Vereeniging hervatten. Ons oud-bestuurslid Ds. J. Vonk van Maassluis mocht in redelijken welstand zijn 50-jarig jubileum vieren als Dienaar des Woords. Ik weet, dat ik namens u allen handelde, waar ik hem met dit voorrecht hartelijk gelukwenschte.

Onze Eere-Voorzitter Prof. L. Lindeboom wordt op zijn hoogen leeftijd bijzonder door God gesterkt. Er is nog een bijzondere reden om zijn naam heden zeer bepaaldelijk te noemen. Zooals sommigen uwer misschien reeds in het Noord-Hollandsch Kerkblad of de Bazuin hebben gelezen, heeft Ds. C. Lindeboom van Amsterdam, toen hij over onze Vereeniging een artikel in de Chr. Encyclopaedie samenstelde, ontdekt, dat onze Vereeniging in zekeren zin dit jaar haar 50-jarig jubileum vieren mag. Niet als Vereeniging natuurlijk, want als zoodanig dateert ze eerst van 1910. Maar wel, als men tot de levensjaren ook rekent die, welke we in den vorm van Predikanten-Conferentie hebben bestaan, een tijd, waarover alleen de jongeren onder ons niet meer weten mee te spreken.

De oorsprong dezer conferenties gaat terug tot 1878, toen aan de Conferentie voor Inwendige Zending, welke dat jaar 29 Aug. te Haarlem werd gehouden, een Pastoraalconferentie voorafging op den 28sten. De wensch tot het houden van zulk een samenkomst was op de Conferentie voor Inwendige Zending 1877 te Amsterdam saamgekomen, naar voren getreden. Eigenlijk moet ik me iets nauwkeuriger uitdrukken en meedeelen, dat zoowel de Conferentie voor Inwendige Zending als de daarmede verbonden Pastorale speciaal Noord-Hollandsch waren. Maar dat neemt niet weg, dat ze het begin is van onze Vereeniging, want reeds in het volgend jaar werd de Noord-Hollandsche Conferentie tot een Centrale, ook al werd ze weer in Noord-Holland, ditmaal te Zaandam belegd.

Vergelijken we het nu met het toen, dan is er veel verschil, maar toch ook veel overeenkomst. De eerste overeenkomst is wel deze, dat toen Prof. L. Lindeboom President was van het regelend comité en dat hij nu nog Eere-voorzitter is van onze Vereeniging. Wij danken God, dat Hij onzen broeder nog doet beleven, dat ook dit stuk van zijn arbeid, klein begonnen, groot geworden is, veel grooter waarschijnlijk, dan hij in 1878 denken kon. Het werk heeft stand gehouden, en we zouden onze samenkomsten van predikanten niet gaarne meer missen.

Dat wijst op een tweede punt van overeenkomst. Het Verslag, dat de Bazuin van 13 Sept. 1878 gaf van de eerste Conferentie sprak van een waarlijk aangenamen, leerrijken dag, dien men volgens aller oordeel met elkander had doorgebracht. „Op allen had deze samenkomst zulk een aangenamen en gunstigen indruk gemaakt, dat men met enthousiasme besloot, zoo de Heere wil, aanstaande jaar weer een vergadering te houden, die door het Comité Beuker, Lindeboom en Brummelkamp zal worden voorbereid en bijeengeroepen". Gode zij dank, dat wij nog steeds met aangenaamheid op onze bijeenkomsten mogen terugzien, en als het noodig ware, we zouden nog met enthousiasme besluiten het volgend jaar weer zulk een vergadering bijeen te roepen.

En nu de grootste overeenkomst. Toen was het biddend streven om in onderworpenheid aan Gods Woord, in overeenstemming met de Gereformeerde belijdenisschriften te beraadslagen over dingen, die strekten tot bevordering van de Gereformeerde theologie en tot betere vervulling van onze ambtelijke bediening. God heeft ons bij dat begeeren bewaard. Zijn Naam worde daarvoor dank toegebracht.

Er zijn ook verschillen met toen. Ik weet niet, of het u aanstaan zou, indien onze vergadering in Augustus werd belegd. Misschien behoorde het toen tot de vacantie-uitstapjes om de Pastorale Conferenties te bezoeken. Ik weet ook niet, of het u bevallen zou, op één dag 4 referaten met bespreking te verwerken, ook al mocht elk referaat slechts 20 minuten

duren. Vergeet niet dat er nog een vijfde referaat in uitzicht was gesteld en dat nog een gansche serie onderwerpen tot overdenking was aanbevolen.

Verschillen dus in het bijkomstige, overeenstemming in de hoofdzaak. Zoo behoort het ook. In het oude spoor van de beproefde Gereformeerde belijdenis willen wij onder inroeping van de hulpe Gods ook dezer dagen wandelen. Daartoe verleene ons God zijn zegen!

Zouden wij het goede van God ontvangen en het kwade niet ontvangen, zoo spreken we onwillekeurig met Job bij den aanvang van ons samenzijn. Hij houdt zijn werk, ook Zijn Kerk en de bediening van Zijn Woord in stand. Menschen vallen weg, ook in het voorbijgegane jaar werden er weer uit onzen kring opgeroepen om Gode rekenschap te geven van hun dienstwerk, enkeler graf werd pas gedolven. God doet het, laat het onze eer zijn, Zijn medearbeiders te zijn, zoolang het dag is. De Heere zegene daartoe ook heden al onze besprekingen.

Zoo roep ik u allen op om ja te genieten van de onderlinge vriendschap, die de ontmoeting van deze dagen ons geeft, maar ook tot ernstigen arbeid, tot overweging van wat ons zal worden geboden, tot deelneming aan de besprekingen, opdat onze vergadering zoo vruchtbaar mogelijk zij.

En hiermede verklaar ik onze vergadering voor geopend.

Met hartelijke instemming werd dit openingswoord van den Voorzitter door de vergadering ontvangen.

De vergadering besluit tot het verzenden van een tweetal telegrammen, één aan den Eere-Voorzitter Prof. L. Lindeboom en één aan Ds. J. G. Kunst, van welke beide broeders ook brieven zijn ingekomen, die door den Voorzitter worden gelezen.

De Penningmeester Ds. F. Kramer brengt het finantieel verslag uit. Er is een batig saldo van *f* 165,27^{5}. De broeders

Van der Sluis en Diemer worden door den Voorzitter benoemd tot nazien der boeken enz.

Eenige huishoudelijke werkzaamheden worden aan de orde gesteld.

De vergadering besluit, om ook dit jaar aan het consortium van het Geref. Theol. Tijdschrift op zijn verzoek een subsidie te geven van *f* 230. Tevens, om harerzijds als Redacteuren van dat Tijdschrift opnieuw te benoemen de Proff. Aalders en Ridderbos.

De Voorzitter stelt nu aan de orde de verkiezing van bestuursleden. De brs. J. G. Kunst en F. Kramer zijn aan de beurt van aftreding. Overeenkomstig het voorstel van het Bestuur worden beide met acclamatie herkozen.

Verder deelt de Voorzitter mede, dat het Bestuur om verschillende redenen het wenschelijk heeft geacht, het getal Bestuursleden met één te vermeerderen. De vergadering vereenigt zich met dit voorstel. Behoudens het recht der vergadering, om ook harerzijds namen te noemen, geeft het Bestuur de voordracht van deze twee broeders : Dr. C. Bouma te Zwolle en Dr. E. D. Kraan te Vlaardingen. Van uit de vergadering worden nog de namen genoemd van Ds. H. S. Bouma van Amsterdam-Zuid en Ds. D. van Dijk te Groningen. De stemming van één bestuurslid uit de 4 genoemden wordt verschoven naar de avondvergadering.

De Voorzitter geeft nu het woord aan Prof. Dr. T. Hoekstra uit Kampen, die refereert over : *„Eenige gedachten over psychoanalyse en herderlijke verzorging"*.

Na een kort woord van inleiding splitst ref. de behandeling van zijn onderwerp in drie deelen :

1o. wil hij enkele punten van de psycho-analyse nader accentueeren ;

2o. enkele argumenten geven voor de stelling, dat deze methode door ons, Christenen, niet kan worden aanvaard ;

3o. de vraag bespreken, of wij voor onzen herderlijken arbeid niet iets van de psycho-analyse kunnen leeren.

Bij de behandeling van punt 1 wijst ref. op den nadruk, dien de tegenwoordige psycho-analyse, vooral op voorgang van Prof. S. Freud, legt op het onbewuste, met name op de strevingen, de libido, die in dat onbewuste een groote rol spelen-; vervolgens op de psychische conflicten, die ontstaan, wanneer tegen deze Urdriften een tegeninstantie in werking komt n.l. de bewuste beschavings-moraal, door welke zij worden verdrongen en op elkander worden geperst ; en eindelijk op de methode, door de psycho-analyse gevolgd, om in de angsten, door die psychische conflicten teweeggebracht, hulp te bieden.

Hierna noemt ref. bij de behandeling van punt 2 zijn bezwaren.

Vooreerst een *psychologisch* bezwaar. Het is met de werkelijkheid van het psychisch leven in strijd, dat de driften, de aangeboren strevingen de kern zouden vormen van de menschelijke natuur, daar ze zich laten temmen en in dienst stellen van het redelijk denken. En ook is het onjuist de libido te houden voor de wezenlijkste aller driften. Daarbij is de tegenstelling tusschen bewuste en onbewuste door Freud c. s. veel te scherp gemaakt. Er is geen drempel tusschen beide-; langzamerhand gaat het bewuste in het onbewuste over ; er zijn allerlei gradatiën.

Ten tweede een *methodologisch* bezwaar. De mannen van de phycho-analyse treden met de pretentie op, dat zij zuiver wetenschappelijk te werk gaan en op feiten bouwen. Dit is echter niet waar. De theorie van Freud c. s. is niet inductief, maar deductief, is ook ten hoogste aanvechtbaar, vrucht van pure fantasie.

Ten derde een *ethisch* bezwaar. Freud kent het begrip *zonde* niet. De geboden van Gods Wet hebben voor hem geen normatieve waarde. Wanneer men, gelijk sommige analytici doen, aan de ethische normen vasthoudt, is er gevaar, dat de zonde begrijpelijk wordt gemaakt en door rationeele verklaring van haar schuldig karakter wordt beroofd.

Ten vierde een *religieus* bezwaar. Kunst, recht, religie zijn

uitingen van de sex. libido. Er ligt geen werkelijkheid aan ten grondslag. De Godsidee is veiligheidsklep, om zich voor neurose te vrijwaren.

Ten vijfde een *practisch* bezwaar, dat n.l. de psycho-analyticus door zijn vragen gedachten en strevingen opwekt, die schuilen in het booze hart en daar latent zouden gebleven zijn, indien de analyticus ze niet door zijne vragen had te voorschijn geroepen.

Ten slotte, bij de behandeling van punt 3 wijst ref. er op, dat er toch ook in de psycho-analyse gedachten zijn, die, hoewel vervormd en in verkeerd verband, op zich zelf goed zijn en in de praxis der zielzorgers kunnen gerealiseerd worden.

Ten eerste is het een feit, dat er velen zijn met religieuse nooden, met zielsconflicten. Ze nemen dan wel de toevlucht tot een zenuwarts. Is dat echter een ongeloovige, dan zal dat niet baten ; het is beter, dat ze gaan tot een zieleherder, die, zoo mogelijk in samenwerking met een arts, de aangewezen geneesheer is voor zulke religieuse conflicten.

Ten tweede. De psycho-analyse heeft geleerd, dat men bij het stellen van de diagnose veel meer, dan dit vroeger geschiedde, moet rekenen met het onbewuste. Dit is iets, waarop ook de predikanten moeten letten. Dat on- of onderbewuste moet veel meer bestudeerd worden. De Schrift verklaart ook het psychisch leven uit het hart.

Ten derde. De psycho-analyse leert, dat alle conflicten ontstaan door verdringing. Dit is niet waar. Verdringing van booze, zondige gedachten en strevingen is eisch van het Christendom. Maar er zijn ook verlangens, wenschen en gedachten, op zich zelf niet zondig, die door verdringing een religieus conflict kunnen veroorzaken. Door sublimeering of verschuiving is hier oplossing mogelijk.

Ten vierde. De psycho-analyse heeft in herinnering gebracht, dat vele conflicten hun oorsprong hebben in de jeugd. Inzicht daarin kan leiden tot wegneming. Met een tweetal

voorbeelden, een uit eigen pastorale ervaring, wordt dit door ref. geillustreerd.

Ten vijfde, moet de zielzorger er op letten, dat bij ontredderde huwelijken, angst in de adolescentieperiode, twijfel over zijn staat enz. een sexueel conflict dikwijls een rol speelt. Als de pastor dat op goede gronden meent, moet hij het eerlijk durven zeggen.

Ten zesde moet verstaan worden, dat het stellen van een goede diagnose dikwijls leidt tot oplossing van een conflict. Daarom heeft men de biecht willen invoeren. Dit is echter niet aan te raden. In de biecht is vooral het obligatorische verkeerd ; de conscientievrijheid wordt er door aangetast ; in laatste instantie staat er niemand tusschen God en ons hart, ook geen dominé. Als er hier voor den zielzorger nog iets te doen is, dan doe hij dit in een vertrouwelijk gesprek.

De conclusie is, dat de psycho-analytische methode als zoodanig voor de behandeling van religieuse moeilijkheden moet afgewezen worden, maar dat deze methode op enkele punten licht heeft laten vallen en de zielzorger goed zal doen hiermede te rekenen.

Bespreking van het referaat.

Dr. van Baarsel van Deventer vraagt : Gebeuren er onder de menschen geen walgelijke dingen, die in de dierenwereld niet voorkomen, en verklaart dit niet, dat Freud tot zijn opvatting kwam ?

Dr. S. O. Los van den Haag zegt, dat z. i. de psycho-analyse een voortzetting is van de idee van Condillac ; de voorstellingen, die van buiten af in den mensch komen, rijden door tot in het onderbewuste. Daartegenover poneert hij, dat de voorstellingen opgevat moeten worden als een werk van het Ik. Het hoogere Ik in den mensch moet heerschen over de lagere ikken. Daartoe moeten wij de menschen wijzen op de macht van het hoogere Ik, inzonderheid dat, hetwelk door de wedergeboorte in gemeenschap wordt gesteld met Christus ; dan zal het lagere Ik ons niet misleiden.

Ds. F. Bramer van Maassluis heeft twee vragen. Ten eerste heeft hij in het referaat niet gehoord van de resultaten, wanneer een patiënt zich tot zulk een psycho-analyticus heenwendt. Kan men dan op gunstige resultaten wijzen ? En ten tweede vraagt hij, of wij, wanneer een zielszieke tot ons komt, om te vragen, of hij naar zoo'n psycho-analyticus mag toegaan, dit mogen goedvinden ?

Ds. D. B. Hagenbeek van Vlaardingen zegt, dat Freud bezig is om de menschen een droomuitlegging op te dringen, maar als wij vragen, wat wij als zieleherders te doen hebben, moeten wij dan ook droomuitleggers worden, moeten wij ook trachten een ziektebeeld te verkrijgen ? Moeten wij ook op die banen doorgaan ?

Ds. W. M. le Cointre van Bergen op Zoom merkt op, dat de Geref. medici in de practijk veelal weinig op hebben met de theorie van Freud en dat zij veelal van meening zijn, dat het geneesmiddel erger is dan de kwaal, wanneer de predikanten zich met de psycho-analyse gaan bemoeien. Hij vraagt aan ref. : Meent u ook niet, dat het in zeer vele gevallen raadzaam is, om zoo min mogelijk met dergelijke personen in gesprek te treden en is het niet beter, ze regelrecht te verwijzen naar het gebed, opdat zij in het gebed concreet leeren uitzeggen, wat er is ? Begeven wij ons anders niet op glad ijs ?

Ds. E. H. Broekstra van Rijnsburg accentueert de vraag van Ds. Bramer. Moeten wij de patiënten absoluut ontraden om zich te wenden tot een psycho-analyticus uit de school van Freud ? En wat is voor ons, predikanten, de goede techniek, om er achter te komen, wat leeft in iemands ziel ?

Dr. D. K. Wielenga van Voorschoten vraagt ref. : Acht u het geraden, met de patiënten onder behandeling bvb. van Prof. Jelgersma te spreken over wat daar geschiedt ? Moeten wij dien dokter steunen of waarschuwen er tegen ? Voorts, hoe moeten wij met de menschen handelen ? Ze aanmoedigen om alles te vertellen, of opwekken tot het gebed tot God ?

Ds. L. Hoorweg van Purmerend vraagt : Ref. heeft ge-

zegd, dat de rationeele verklaring van de zonde haar haar schuldig karakter ontneemt, maar is het toch niet raadzaam, om met de menschen na te gaan de oorzaak van hun zonde?

Prof. Hoekstra, de vragen beantwoordend, merkt op, dat geen der heeren is opgetreden als bestrijder van zijn referaat. Alleen vragen zijn gedaan.

Hij dankt Dr. Los voor de aanvulling van zijn referaat. Deze heeft ook een oplossing gegeven. Ref. zou die eerst nauwkeuriger moeten lezen. In 't algemeen heeft hij bezwaar, om verschillende „ikken" te stellen. Er is maar één Ik, en dat is voor alles verantwoordelijk. Paulus kent ook maar één Ik.

Tegenover Dr. van Baarsel merkt hij op, dat de vergelijking, zooals deze ze heeft gemaakt tusschen menschen en dieren, in dien zin niet opgaat, omdat dieren geen zonde hebben.

Aan Ds. Bramer antwoordt Ref.: Er zijn inderdaad gunstige resultaten van de psycho-analyse. Er zit ook iets goeds in. Er zijn verdringingen, die kunnen worden opgelost en zoo tot beëindiging van een religieus conflict kunnen leiden. Maar tegenover deze gunstige resultaten staan ook vele andere, waarin geen genezing gevonden wordt. Op de tweede vraag van Ds. Bramer antwoordt Ref. dat het z. i. ongeoorloofd is, om iemand te zenden naar een psycho-analyticus, die op ongeloovig standpunt staat.

Ds. Broekstra heeft gevraagd naar een goede techniek. Ja, maar die is in een uur niet te geven. Daar zou een boek voor noodig zijn.

Ds. Hagenbeek deed de vraag: Moeten wij dan ook droomuitleggers worden? Neen, maar wel zijn er verdringingen, en hier moeten wij dankbaar zijn voor het licht, door Freud verstrekt. Een samenwerking hierin tusschen arts en predikant is niet onmogelijk, kan ook dikwijls zeer aangenaam wezen, als ook de predikant er iets van af weet.

Tegenover Ds. le Cointre merkt Ref. op, dat er toch ook Gereformeerde medici zijn, die in Freud juiste motieven erkennen. Hij vindt het verkeerd, dat een Gereformeerd me-

dicus tot een predikant zegt, dat hij er niets aan doen moet. Als de predikant naief is en er niets van afweet, is het wat anders, maar anders is de predikant in de eerste plaats de aangewezene, om er over te spreken. Deze heeft dan alle gevallen afzonderlijk te behandelen. Gruwelen, die men van zich zelf vertelt, zijn niet altijd waar; ze worden dikwijls verzonnen en verteld, om interessant te wezen. Zoo moet de zielzorger op alles letten en beoordeelen, hoever hij in de analyse gaan moet.

Voor de beantwoording van Ds. Wielenga verwijst Ref. naar het antwoord aan Ds. Bramer.

Tot Ds. Hoorweg zegt Ref.: Zeker, in bepaalde gevallen moeten wij meedoen aan rationeele verklaring der zonde. Sommigen stellen hun zonde veel te erg voor. Elk geval moet op zich zelf worden beschouwd.

Ref. eindigt met de hoop uittespreken, dat de Dienaren des Woords aan het herderlijk werk hoe langer hoe meer hun volle aandacht zullen wijden.

De Voorzitter dankt referent voor zijn voordracht en dringt er bij hem op aan, om over dit onderwerp nog eens een geschrift uit te geven.

De vergadering wordt hierna verdaagd tot half zeven.

In de avondvergadering, die te half zeven aanving, werd gestemd voor een zesde bestuurslid uit de vier namen, in de morgenvergadering genoemd. Bij den uitslag bleek, dat met meerderheid van stemmen gekozen is Ds. H. S. Bouma van Amsterdam-Zuid, die deze benoeming aannam.

Voorts werd nog door Dr. J. H. Bavinck van Heemstede een causerie gehouden over „Indisch kerkelijk leven" en werden door Dr. H. W. van der Vaart Smit mededeelingen gedaan over den „Reformierten Bund" in Duitschland.

Op verzoek van den Voorzitter werd deze avondvergadering met dankzegging geëindigd door Ds. J. van der Sluis van Ouderkerk a. d. IJsel.

C. B. BAVINCK, waarn. Secr.

NON TALI AUXILIO.

(Een woord van verweer),

door

H. A. BAKKER te IJmuiden.

II. (Slot).

Dr. v. d. Vaart Smit gaat vervolgens in op de argumenten, die ik aanvoerde tegen de „letterlijk-historische opvatting in ruimeren zin" (opvatting 2 en 3) en die tot op zekere hoogte ook gelden tegen het concordisme. Deze argumenten zijn achtereenvolgens ontleend aan het oud-Oostersch wereldbeeld en de tegenstelling tusschen Paradijs- en Scheppingsverhaal. Daarna bespreekt hij mijn bezwaar tegen zijn en anderer ruimere opvatting van het woord „dag" in Gen. 1,

A. Het oud-Oostersch wereldbeeld.

Volgens mijn opponent zouden naar mij daartoe behooren:

1o. „ „dat de antieken zich „licht" en „duisternis" min of meer substantieel dachten en er niets ongerijmds in zagen, om het licht op den eersten dag te doen ontstaan, terwijl de hemellichamen eerst op den vierden dag komen" ";

2o. „ „dat het uitspansel als een „ding" wordt gedacht, *waaraan* de hemellichamen worden opgehangen en *waaronder* het gevogelte vliegt" ";

3o. „ „dat men zich de schepping van levende wezens als een soort generatio spontanea uit de aarde dacht" ".[1])

---

[1]) Als Dr v. d. Vaart Smit mijn woorden aanhaalt, cursiveert hij het door mij met gecursiveerde woordje *wij* in „Wij weten etc." Om uit te doen komen hoe ik mij hoogmoedig op ons hedendaagsch weten verhef. Acht Dr. v. d. Vaart Smit dit door hem toegevoegd accent soms zoo mooi in overeenstemming met wat ik aan het slot van het gedeelte waaruit hij citeert, schreef? (Zie Art. VIII en even verder in dit artikel).

Nu wil ik beginnen voorop te stellen, dat door mij voor het hiergenoemde slechts het tweede tot het oud-Oostersch wereldbeeld gerekend werd. Dr. v. d. Vaart Smit vergenoegt zich, daaromtrent te zeggen, dat het hem „ „met de meest oud-Oostersche-wereldbeeldinstelling, die (hij zich) maken kan niet mogelijk is in Genesis I ...... iets zoo ongerijmds als een substantieel uitspansel ...... te lezen" ". Menschen als Prof. Böhl en anderen, die m. i. beter ter zake kundig zijn dan mijn geachte criticus, oordeelen daar wel wat anders over. De argumentatie van deze zoo „afdoende" uitspraak van mijn geachten opponent ontbreekt geheel en al en daarom meen ik dit breed gebaar te moeten laten voor wat het is ...... een gebaar ; mijn meening, die wel wat uitvoeriger is gemotiveerd dan de zijne, daarbij handhavend.

Ten tweede zou ik iets „Manichaeisch" over licht en duisternis veronderstellen tot dit oud-Oostersch wereldbeeld te behooren. Mag ik even opmerken, dat ik slechts het a priori niet *onmogelijk* achtte, dat de duisternis en het licht als iets substantieels zouden zijn gedacht door den antieken schrijver. Dat heeft met Manichaeisme niets te maken, en het is in het geheel geen dwaasheid te onderstellen, dat men zich in den tijd van den bijbelschrijver iets stoffelijk dacht, want dat is zeer wel mogelijk voor de ontwikkeling van het substantiebegrip, dat eerst veel later tot ontwikkeling kwam. Dr. v. d. Vaart Smit verschuift bovendien de kern der vraagstelling. Deze is n.l. niet : dacht de Oosterling zich het licht *substantieel,* maar : dacht hij het *onafhankelijk van lichtdragers. Wij* kunnen ons het licht niet denken zonder lichtbron, maar het is de vraag, of de Oosterling zich ook daartoe genoopt zag. Voor ons is dus het licht zonder lichtdrager als iets „ondenkbaars", iets „ongerijmds" aan te merken, dat wij echter indien wij meenden, dat de Schrift ons dat mededeelde als waarheid zouden aanvaarden, ons buigend voor wat ons te wonderlijk of verborgen is. Het is nu de vraag of dat voor den Oosterling uit de dagen van den schrijver van Genesis I evenals voor ons ondenkbaar was en indien dit niet zoo is, dan zouden wij daarin

een trek van het oud-Oostersch denken en het oud-Oostersch wereldbeeld kunnen zien. Dr. v. d. Vaart Smit wil het laten voorkomen, alsof ik op rationalistische wijze er op uit ben, om deze *eventueele* trek van het oud-Oostersch denken als een „ongerijmdheid" een „ondenkbaarheid" te qualificeeren en haar voor te stellen als een dwaling van den bijbelschrijver om haar daarna als een onjuistheid van zijn wereldbeeld op zij te schuiven. Nu heb ik deze vraag slechts *gesteld* en het antwoord open gelaten. En wel hierom, omdat het mij op andere gronden „zeer onwaarschijnlijk" voorkwam, „dat de schrijver van het scheppingsverhaal zich het licht werkelijk zelfstandig gedacht heeft gedurende de eerste drie dagen." De beschuldiging als zou ik er op uit zijn tegen het bestaan van het licht zonder lichtbron op rationalistische wijze te willen aanvoeren dat zulks een ongerijmdheid is, is natuurlijk onjuist.

Ten derde is het onjuist, dat ik „ „iets zoo pantheistisch als een generatio spontanea" " tot het oud-Oostersch wereldbeeld reken of in de Schrift lees. Tegenover de door Dr. v. d. Vaart Smit van mij geciteerden zin plaats ik wat daar even verder op volgde: „Is het wonder, dat men de levensgeschiedenis (veler) dieren in het geheel niet kennend, zelfs niet vermoedend, deze ...... liet voortkomen uit de aarde, daarin geformeerd door Gods almachtigen, levendmakenden Geest? *Dat is in 't geheel niet de „generatio spontanea" van de evolutieleer; het is in principe hetzelfde wat ook wij gelooven, n.l. dat God de Schepper is van alle leven, op Wiens Woord het levenlooze het levende voortbrengt".*[1]) Commentaar is hier verder m. i. overbodig, daar wel blijkt, dat zoo iets pantheistisch als de generatio spontanea door mij in het geheel niet tot het oud-Oostersch wereldbeeld gerekend werd.

Dr. v. d. Vaart Smit doet nu of hij mij weerlegd heeft (over de punten, die ik wel tot het oud-Oostersch wereldbeeld reken zegt hij dus *zakelijk* niets) en terwijl hij geheel overbodig het hooge cultuurpeil van het oude Oosten demonstreert, gaat

---

[1]) Cursiveering *thans* van mij. B.

hij afgeven op een evolutionistische reconstructie van den antieken mensch, die dien mensch en zijn wereldbeeld tot een „ „kinderlijk embryo van een cultuurschepsel degenereert" ".

Al doet Dr. v. d. Vaart Smit het nu voorkomen van *wel*, ik sluit mij *niet* aan bij de in sommige kringen gangbare voorstelling als zouden de evolutionist en godsdienst-historicus gelijk hebben als zij „ „den antieken mensch als een halfkindschen stakker voorstellen, die nog heel wat evolutie noodig had om verstandig mensch te worden." "

Mij dunkt, evenals Dr. v. d. Vaart Smit, dat wij de antieke menschen moeten „zien als precies zulke menschen gelijk wij, *slechts met minder technisch materiaal tot hun beschikking".)* De drie bladzijden door mijn geachten opponent gewijd aan het oud-Oostersch wereldbeeld dienen slechts om bij de lezers van het Geref. Theologisch Tijdschrift de gedachte op te wekken, dat ik mij een dergelijke evolutionistische voorstelling van den antieken mensch maakte. Niets is minder juist. Ik zie dien mensch precies eender zooals Bavinck hem zag, als hij sprak over het oud-Oostersch wereldbeeld en zooals Dr. v. d. Vaart Smit hem als met ons geheel gelijkwaardig weergeeft. Ik ben er niet op uit mijzelf met een natuurkundig wereldbeeld als 20ste-eeuwsch cultuurmensch te verheffen boven den bijbelschrijver. Dr. v. d. Vaart Smit, die mijn artikelen las, weet wel beter, kan in ieder geval beter weten. Want schreef ik niet aan het slot van art. VIII: „dat al zien wij iets meer van den organischen samenhang der schepping, wij ons niet daarop tegenover Gen. 1 kunnen beroepen." Dr. v. d. Vaart Smit bewijze, dat uit mijn schrijven blijkt, dat ik mij hier op een evolutionistisch standpunt plaatste en geve daardoor zin aan zijn tegen dit standpunt gerichten aanval. Of acht hij het geoorloofd te volstaan met uit te gaan van deze veronderstelling, zonder haar te bewijzen?

---

[1]) Cursiveering van mij. B. Juist *dat* is hetgene, waarop ik in mijn artikelen den nadruk heb willen leggen, mits men technisch dan verstaat in zeer ruimen zin.

B. Scheppingsverhaal en Paradijsverhaal.

De opmerking, dat ik mij bij het spreken over het oud-Oostersch wereldbeeld heb schuldig gemaakt aan een theoretische fout, kan ik als *meening* in een nog niet definitief beeindigde discussie laten rusten, om over te gaan tot een volgend punt.

Dr. v. d. Vaart Smit beweert, dat ik zoo gemakkelijk aanvaard, „ „de hypothese der twee scheppingsverhalen." " Ik aanvaard deze hypothese absoluut niet. Men oordeele slechts : „Vele moderne critici hebben in Gen. 2 vanaf het vierde vers een tweede scheppingsverhaal gezien...... Nu zijn er zeer zeker wel litteraire en philologische (taalkundige) verschillen tusschen Genesis 1—2 : 3 en Genesis 2 : 3—3 : 24, maar daarom is deze meening nog niet juist" en even verder *„toch moeten we hier met klem de beweringen van moderne zijde omtrent een „tweede" scheppingsverhaal tegenspreken."* [1]) (art. IX).

Vervolgens wees ik op dezelfde argumenten, die Dr. v. d. Vaart Smit aan Prof. Noordtzij ontleent en tegen mij meent te moeten gebruiken, doch die ik reeds vóór hem tegen de door hem gewraakte en ook door mij verworpen hypothese heb ingebracht. Had mijn opponent zich de moeite getroost *goed* te lezen wat ik schreef, dan waren deze totaal onjuiste weergave van mijn standpunt en de zeer ernstige, onrechtvaardige beschuldiging achterwege gebleven. Ik sta in dezen geheel aan zijn zijde en weiger mij door hem naast menschen als Kuenen en Wellhausen te laten plaatsen. Eveneens gevoel ik niet de minste sympathie voor de aanvaarding van een P. codex, zooals Dr. v. d. Vaart Smit meent te mogen constateeren [2]). In art. II geef ik onder in den eersten kolom slechts zakelijk weer wat De Dorlodot van een P. codex zegt. Iets van mijn eigen opvattingen vindt men in den tweeden kolom en in het 11e artikel en het staat aan Dr. v. d. Vaart Smit om daaruit alsnog de tegen mij aangevoerde be-

[1]) Cursiveering *thans* van mij. B.

[2]) Dr. v. d. Vaart Smit, l.c. bldz. 163 en 164.

schuldiging te bewijzen. De tegenstelling is dan ook niet : de *Statenvertaling* contra *de godsdienst-historische school*, bij welke laatste Dr. v. d. Vaart Smit mij, zooals ik reeds aantoonde geheel ten onrechte, indeelt. Reeds Augustinus toch wees, zooals ik opmerkte, op de tegenspraak, die bij een letterlijk-historische opvatting tusschen Gen. 1 en Gen. 2 bestaat. De nieuwe vertaling is geen product van de godsdiensthistorische school, zooals o.a. bleek uit mijn aanhalen van de *oude* Engelsche vertaling. En ten overvloede wil ik wel naar voren brengen, waarom men meent Gen. 2 anders te moeten vertalen dan de statenvertaling en ik maak daarbij gebruik van een schrijven, dat ik van een volkomen ter-zakekundige ontving „Op tekst-critische quaesties ga ik als hier van geen wezenlijk belang maar niet in. Uit het bovenstaande ziet U, dat de Statenvertaling door mij onjuist wordt geacht. En wel omdat er in vers 18 staat : „*wajjomer*" = „*en* Hij zeide" en in vers 19 „*wajjisser*" = „*en* Hij vormde". Dat *w* duidt aan, dat wat vermeld wordt historisch op 't voorafgaande volgde en wordt daarom ook genoemd „waw consecutivum"...... Wat vers 6, 7, 8 en 9 betreft, ook daar deugt om dezelfde reden het perfectum niet, moet imperfectum vertaald, dus „en Jahwè Elohim plantte" etc."

Ik twijfel er niet aan of Dr. v. d. Vaart Smit, zal niet aarzelen, door wat ik schreef zijn vergissing inziende, de door hem geuite beschuldiging in dezen terug te nemen.

C. Het bijbelsche woord dag", Geologie en Zondeval.

Hier bestrijdt Dr. v. d. Vaart Smit mijn uitspraak in het art. XI, „dat het woord „jôm" steeds, als het gebruikt wordt om een tijds*duur* aan te geven, slechts twee dingen kan aanduiden, n.l. òf een periode van 24 uur, òf den tijd, die verloopt van den morgen tot den avond, een lichtperiode dus". Volgens hem echter zijn er „ „verschillende Schriftplaatsen, waar het woord dag een tijds*duur* aanduidt van onbepaalden en soms zelfs zeer lang-duur, b.v. Jer. 30 : 4, 46 : 10, Ezech. 29 : 21, Zef. 1 ; evenzoo in uitdrukkingen als : dag der

wrake (Jes. 34 : 10 [1]), Jer. 46 : 10), dag des verderfs (Jer. 46 : 21), dag der verbolgenheid (Spr. 11 : 4), dag des heils (Jes. 49 : 8), dag der kleine dingen (Zach. 4 : 10), jaar en dag, op den ouden dag." " Nu schreef ik in het artikel waaruit Dr. v. d. Vaart Smit citeerde o.a. het volgende : „Zeer zeker, het woord „jôm" duidt een bepaalden en ook wel een onbepaalden tijdsduur aan, in uitdrukkingen als „ten dage, dat de Heere God de aarde en den hemel maakte", maar dan is het eenvoudig een synoniem voor „toen" of „wanneer" enz....... Ook duidt het wel eens een toestand aan, b.v. in uitdrukkingen als „ten dage der benauwdheid". Verder zouden we nog meer categoriën kunnen onderscheiden......"

Dat is *bijna* precies hetzelfde wat Dr. van der Vaart Smit schrijft en het schijnt zelfs in tegenspraak met wat mijn opponent van mij aanhaalt (zie boven). Alleen er is een schijnbaar heel klein, maar toch belangrijk verschil. Het is een verschil van accent. Dr. v. d. Vaart Smit schrijft deze maal „ „tijds*duur*" ", ik daarentegen „tijdsduur".

Het woord „jôm" wordt, zooals ik reeds schreef gebruikt in tijdsbepalingen en bij omschrijvingen van toestanden. Maar daar is het toch altijd meer „tijdsaanduiding" dan „tijds*duur*-bepaling". Uit den aard der zaak heeft weliswaar iedere tijd een *duur* en iedere toestand duurt een zekeren tijd, maar ik wijs er op, dat in de door Dr. v. d. Vaart Smit aangehaalde gevallen niet zoozeer de nadruk valt op den tijds*duur*, als wel op het tijd*stip*. In de door Dr. v. d. Vaart Smit aangevoerde gevallen is het woord „jôm" niet gebruikt om nadrukkelijk den *duur* van den tijd aan te geven, daargelaten of die tijd van bepaalden of onbepaalden duur is. Het woord jôm is niet als *tijdmaat* gebruikt, geeft geen tijds*duur* (let op de cursiveering) aan in de door mijn geachten opponent aangeduide gevallen. Heel vaak is b.v. „ten dage" synoniem met „ten tijde."

Als voorbeeld neem ik het door hemzelf aangehaalde Zef. 1 [2]) waar de woorden *dag* en *tijd* afwisselend en geheel synoniem worden gebruikt. In alle gevallen waar de nadruk

[1]) Lees Jes. 34 : 8. B. [2]) Zef. 1 : 10 en 12.

valt op den tijds*duur* blijkt het woord *jôm* slechts de door mij aangegeven twee tijdperken te beteekenen. En in Genesis 1 wordt nog bovendien met nadruk het woord dag voor een door morgen en avond begrensde tijdsperiode gebruikt en valt dus ook het volle accent op den tijds*duur*. Er is derhalve hier zeker geen enkele exegetische grond om het woord „dag" op te vatten als een dag „ „van niet nader te bepalen duur" " of van „ „onbepaalden duur" ". Trouwens al had Dr. v. d. Vaart Smit gelijk, dat het woord „dag" in de Schriift een tijds*duur* aanduidt " "van onbepaalden" " en „ „zeer langen duur" ", dan blijft hij toch nog in gebreke om te bewijzen, dat het woord „dag" een tijdsruimte van niet nader te bepalen duur beteekent. Hij zegt wel, dat dit in Gen. 1 het geval is, maar als men in Gen. 1 voor het woord „dag" een ruimere beteekenis wenscht dan de beide door mij aangegevene en tot rechtvaardiging slechts zegt : „ „het Hebreeuwsche woord „jôm" (dag) heeft metterdaad meermalen een ruimere beteekenis dan van eene periode van precies 24 uur" ", dan moet men ook aantoonen, dat buiten Gen. 1 het woord „jôm" gebruikt wordt voor „dagen" van niet nader te bepalen duur of dat dit volgt uit het tekstverband. Wel kwam Dr. v. d. Vaart Smit later tegen Doc. v. d. Schuit [2]) met een aantal argumenten voor zijn exegese, doch deze werden door mij reeds weerlegd in art. XI, dat ik speciaal aan Bavinck en zijn medestanders, (o.m. mijn geachten opponent) wijdde. Het is wel merkwaardig, dat hij noch bij het schrijven van zijn artikel tegen mij noch later in zijn stukje tegen Doc. v. d. Schuit ook maar iets zakelijks tegen mijn weerleggingen aanvoert en *dat had ik nu juist van hem verwacht.*

Ik meen thans hiermede voldoende te hebben aangetoond, dat Dr. v. d. Vaart Smit in dezen in gebreke is gebleven *deugdelijke* exegetische gronden aan te voeren voor *zijn* opvatting van het woord „jôm" in Genesis. Want wat betreft het argument, dat „ „ten opzichte van de toestanden en verhoudingen van de „geboorte" [1]) van hemel en aarde ......

---

[1]) Lees „geboorten". B. [2]) *De Wekker*, 4e Jaarg. No. 29, 25 Nov. '27

de grootst mogelijke zelfbeperking onze plicht is" ", zou ik hetzelfde willen antwoorden als onder 9e in art. XI n.l. „Maar waarom dan *alleen* het woord „dag" een ruimere of andere beteekenis gegeven ? Als dit argument toestaat om het woord dag als tijdperk [1]) op te vatten, dan is de consequentie om meer ruimer op te vatten en dan komen we ook tot een, door ons voorshands nog steeds als de beste beschouwde, ideëele opvatting".

Ik stem in dezen ook volkomen in met wat Doc. J. J. v. d. Schuit schreef in „De Wekker" van 21 October 1927 : „wanneer nu Dr. v. d. Vaart Smit beweert, dat hij de letterlijke historische opvatting aanhangt en dan zegt : „Gen. I geeft ons „dagen" van niet nader te bepalen duur, minder niet maar ook niet meer", dan is zulk een bewering niet veel meer dan een hypothese...... waarom toch ons Geref. volk zoo voorgelicht, als men met geen afdoende uitspraken uit Gods Woord deze meening kan staven ?" Daarom herhaal ik nogmaals mijn opmerking, dat mij niet duidelijk is „wat zulk een incidenteele exegese eigenlijk in heeft" en „dat het concordisme hieraan tenslotte toch niet zoo heelemaal vreemd is, daar de argumenten voor „de tijdperken-exegese" juist tegelijk met dit concordisme opkomen" (slot art. X).

Aangezien mijn geachte opponent wellicht geneigd zou zijn te zeggen, dat ik hier Bavinck c. s. weer rangschik onder de concordisten, meen ik ter voorkoming van een dergelijke opmerking even te moeten constateeren, dat ik *dat niet* doe. Zelfs is het teveel gezegd om hier te spreken van concordistische tendenzen. Maar niet alleen de correlatie wat het temporeele aangaat is hier aanleiding voor mij geweest om te wijzen op een vermoedelijken invloed, zij het ook ongewild en

[1]) Volgens Dr. v. d. Vaart Smit is de tijdperken-idee te verwerpen *voor zoover ze uit concordisme voortkomt.* Waar ik voor „dag van onbepaalden of niet nader te bepalen duur" geen ander woord weet dan tijdperk of periode spreek ik van de niet-concordistische tijdperkenhypothese van Dr. v. d. Vaart Smit (vgl. Dr. v. d. Vaart Smit, *Historie en exegese*, bldz. 21).

onbewust. Het is n.l. toch wel opvallend, dat meerdere gereformeerde theologen na eerst op een zeer krasse wijze de geologie tot bescheidenheid te hebben gemaand, er op uit zijn om aan te toonen, dat wat zij dan als vaststaande feiten der natuurwetenschap meenen te mogen aanmerken, toch wel aardig in overeenstemming is met de „ „natuurwetenschappelijke elementen" " in Genesis I. [1]) De vraag of Genesis I ons natuurwetenschappelijke gegevens geeft of bedoelt te geven is hier nog niet aan de orde. Een feit is echter, dat men van zekere zijde zulk een harmonie tusschen geologie en *eigen* bepaalde *opvatting* van het bijbelverhaal [2]) zegt geenszins te willen forceeren, haar ook niet van onmiddellijk belang acht, maar toch a priori als *vaststaand* aanneemt en dan à tort et à travers. En dan komt men bijna steeds tot anticipaties. Zelfs Dr. v. d. Vaart Smit laat zich daartoe verleiden. Na eerst te hebben aangetoond hoe onzeker de resultaten der geologie zijn, vindt hij het toch al heel mooi, dat ik schreef, dat het begin- en het eindpunt van de ontwikkeling, die de palaeontologie ons leert, geheel in overeenstemming zijn met het scheppingsverhaal. Ik begrijp niet hoe iemand, die zooveel ernstige en principieele bezwaren heeft tegen het evolutionisme deze conclusie [3]) van mij lezende, schrijft: „ „dan is er voor den geoloog en palaeontoloog wel reden tot eerbiedige bewondering voor een schriftuur, die zóóvele duizenden jaren geleden te boek gesteld, toch nog zoo *ontzaglijk* veel overeenstemming heeft zelfs met de resultaten der 20-eeuwsche palaeontologie" ".

---

[1]) Dr v. d. Vaart Smit l.c. bldz. 148 en 158.

[2]) De pantonomie van het Woord Gods is iets heel anders dan deze harmonitarie van eigen meening omtrent zakelijke mededeelingen in den bijbel en moderne natuurwetenschap. Bij dit laatste is men zich veel te weinig bewust van eigen relativiteit en subjectiviteit. Dit is ook het geval naar ik vrees bij mijn geachten opponent.

[3]) Ten overvloede zij er nog eens op gewezen, dat ik natuurlijk deze conclusie slechts accepteer met het reeds genoemde *voorbehoud*.

Men houde dit voorbehoud ook in het oog als door mij in den vervolge de palaeontologische redeneertrant gevolgd wordt.

Nu moet mijn uitdrukking „geheel overeenkomen" wel wat cum grano salis genomen worden. Juister ware geweest te zeggen, *dat ze op het eerste gezicht vrijwel geheel schijnt overeen te stemmen.* Want na deze voorloopige uitspraak begon mijn critiek op het concordisme eerst en als Dr. v. d. Vaart Smit die goed leest zal het hem duidelijk zijn, dat op dat *ontzaglijk* vele van hem, bijna alles valt af te dingen. Allereerst wat het beginpunt aangaat. Genesis I spreekt van *vrucht- en zaaddragende planten,* maar die kennen we eerst uit de Jura, lang na het optreden van waterdieren, landdieren en kruipende dieren. Alleen als men uit Genesis I leest „planten", *zonder meer,* dan is het beginpunt in harmonie met de palaeontologie, maar dat staat er niet in Genesis I : 20 en 21. Wat nu het eindpunt aangaat: het vee, de recente huisdieren zijn in hun rassen van jongeren datum dan de mensch, een mensch, die wel een der recente stadia is van een der vele phylogenetische lijnen der vertebraten, maar die palaeontologisch gezien, staat naast vele recente land-, water- en luchtdieren en kruipende dieren, zoowel wat geologische ouderdom als organisatie aangaat. Het scheppingsverhaal zou men monophyletisch moeten interpreteeren en het is daarom voor het concordisme en ook voor velen, die gaarne een overeenstemming tusschen hun opvatting van het bijbelverhaal in Genesis I en de palaeontologie zouden zien, wel jammer, dat de palaeontologie tot zoo polyphyletische resultaten voert. Bovendien heb ik mij nog in hoofdzaak bepaald tot de Vertebreta, omdat de concordisten daaraan hun meeste aandacht besteden, maar het wordt voor hen nog hopeloozer als men de Evertebreta meer naar voren brengt, want dan zouden b.v. alle landdieren, geologisch jonger moeten zijn dan de vliegende dieren en de waterdieren, wat palaeontologisch beoordeeld een absurditeit is. Ik heb er naar gestaan de concordisten in hun *sterkste* stelling aan te grijpen, maar als men er toe overgaat ook nog andere *zwakkere* punten bloot te leggen, dan blijft er van eenige concordantie *niets,* zegge *niets* over. Mijn eerbied voor het heilig Woord van God be-

rust niet op de geheel toevallige en misleidend-oppervlakkige overeenkomst van Genesis I en de veelszins nog tastende wetenschap, die mijn geachten opponent tot zoo eerbiedige verwondering voert. Slechts de opvolging licht (aarde) — planten — dieren geeft eenige overeenstemming, maar deze is niet af te leiden uit de geologie. Geologisch is het heel moeilijk om met ook maar de minste zekerheid uit te maken of de planten geologisch ouder zijn dan de dieren. Het is ook niet de biologie als wetenschap, die wij noodig hebben om de juistheid van deze opeenvolging te demonstreeren. Ze is zoo voor de hand liggend, dat ze ook ongetwijfeld den bijbelschrijver moet zijn opgevallen, in ieder geval is het feit, dat het gewas des velds tot spijze genoemd werd voor mensch en dier, het bewijs, dat die afhankelijke relatie hem bekend was.

Is het dan zoo'n wonder, dat de bijbelschrijver deze zoo zeer voor de hand liggende opeenvolging bij het scheppingsverhaal naar voren doet komen ?

Het zal Dr. v. d. Vaart Smit nu wel duidelijk zijn, dat de genoemde bezwaren voor het concordisme nogal „ernstig" en niet zooals hij meent betrekkelijk klein en ondergeschikt zijn. Hij zegt wel verschillende argumenten tegen deze bezwaren te kunnen inbrengen en met *Schlosser* en *Handlirsch* te kunnen aantoonen, dat de ondersteIde moeilijkheid niet een ernstige moeilijkheid is, maar dan zou ik hem toch vriendelijk willen uitnoodigen zulks te doen. Hij zal het wel niet doen, want dat zal hem niet zoo gemakkelijk vallen, ja vrijwel onmogelijk zijn. Dat er reden is „ „voor den 20e-eeuwschen geoloog en palaeontoloog...... tot waardeering voor de Schriftmededeelingen als reëele mededeelingen aangaande „zintuiglijk-waarneembare" scheppingsgebeurtenissen" ", die hij kan ontleenen aan de door hem uitgedachte *„ontzaglijke* overeenstemming", zou ik dan eveneens wel eens gaarne door hem, onder overlegging zijner goed gedocumenteerde gegegens willen zien aangetoond.

Dr. v. d. Vaart Smit meent voorts, dat ik tekort doe aan de

geologische beteekenis van den zondeval. Dat de zondeval geweldige beteekenis heeft gehad, ook voor het materieele, stem ik hem volkomen toe. Niet alleen is dit wellicht voor geologen en palaeontologen lastig, het stelt ook den bioloog soms voor de moeilijkste problemen. Ik denk slechts aan de vraag van den biologischen dood. Ethische factoren hebben volgens mijn geachten opponent echter ook de geweldigste beteekenis voor de physische constellaties.

Nu heb ik allerminst bezwaar als de theologie „ „mee aanzitten wil aan den disch" " (mits zij niet alles opeet!) en als de „ „specifiek Gereformeerde philosophie der verhouding van physis en ethos oor en hart vraagt" ". Want inderdaad, hier kan de christen-geoloog en -palaeontoloog leeren. Evenals trouwens omgekeerd. Maar men wil toch zeker ook wel een plaatsje inruimen voor en een keertje luisteren naar den physicus?

Wat mijn geachte opponent n.l. zegt over de „ „geweldigste beteekenis" " van ethische factoren voor de physische constellaties, heeft in verband met de daardoor onmogelijk geachte narekening der geologische krachten vóór den zondeval, slechts zin als men deze beteekenis opvat als een wijziging van, een ingrijpen in deze constellaties als zoodanig.

Het werkt wel eenigszins verwarrend, zoo niet misleidend, als Dr. van der Vaart Smit later dan zoo maar zonder meer spreekt over de „ „specifiek Gereformeerde philosophie der verhouding van physis en ethos" ", alsof dat precies hetzelfde was als waarover hij eerst handelde. Reeds Bavinck wees op de verschillende beteekenissen, die het woord *„physisch"* (of wel *„natuurlijk")* in dit verband kan hebben.[1]) Natuurlijk denk ik er niet aan het verband van physis en ethos of de beteekenis van het ethische voor het physische te ontkennen en reken er dan ook ten volle mede, al beweert Dr. van der Vaart Smit van niet. Maar als ik b.v. zeg, dat de mensch physisch door de zonde verdorven is en dat zijn onmacht ten goede ook een physische onmacht is, dan heeft dat „phy-

[1]) *Geref. Dogm.*[1] II, bldz. 150.

sisch" daar toch een geheel andere beteekenis dan in *„physische constellaties"*, waarvan Dr. van der Vaart Smit spreekt. Er is wel *verband* tusschen ethische factoren en physische structuren en constellaties. Maar dat verband is geheel iets anders, dan wat mijn geachte opponent, gezien de geologische conclusies, die hij er uit trekt, bedoelde met zijn „ „de geweldigste beteekenis" ". Wat hij daaronder verstaat volgt dan ook niet zoo maar zonder meer uit het ook door mij erkende verband of uit de verhouding van physis en ethos in het algemeen.

Het verschil tusschen Dr. van der Vaart Smit en mij is niet, zooals mijn geachte opponent het doet voorkomen, het al of niet voldoende rekenen met of verwaarloozen van de beteekenis van den zondeval en de beteekenis van het ethische voor het physische in algemeenen zin.

Hier is slechts aan de orde de vraag, die zeker wel in verband staat met de meer algemeene vraag naar de verhouding van physis en ethos, of men het mogelijk dan wel waarschijnlijk acht, dat ethische factoren in physische constellaties wijzigend ingrijpen.

Deze vraag behoort uit den aard der zaak *ook o.m.* thuis op het terrein der philosophie der physica. Een eenigszins waardevol of bevredigend antwoord is daarom slechts te geven door iemand, die op de terreinen der physica en philosophie geheel thuis is en niet door hem, die slechts op één van beide terreinen geheel thuis is en die aan het andere wel eens iets doet of gedaan heeft. Als niet-physici behooren Dr. van der Vaart Smit en ik helaas beiden tot de laatste categorie. Met zeker voorbehoud wil ik toch eenige opmerkingen van meer algemeenen aard maken.

Ten eerste ontbreken voor de onderstelling van Dr. van der Vaart Smit voorloopig m. i. de noodige schriftuurlijke en physische gegevens en aanwijzingen.

Vervolgens is deze onderstelling niet geheel in overeenstemming met de door de Gereformeerden over het algemeen betrachte wijze soberheid, die een tegenstelling vormt met de

soms heel wonderlijke redeneeringen van sommigen over den toestand der wereld vóór den val en de veranderingen door en na den val. [1])

Tenslotte is met een zoodanige onderstelling wellicht niet den gulden regel gevolgd, dat wel de forma der dingen door de zonde is veranderd, maar de materie dezelfde is gebleven.[2])

Ten opzichte van de physica was men zich onder de Gereformeerden der 19e eeuw wel voldoende van het bovenstaande bewust, maar op het voor velen minder goed bekende gebied der geologie en geophysica heeft men ontdekkingsreizen ondernomen om als theologen à l'improviste indicaties op te sporen voor de vermeende wijziging van geologische krachten door den zondeval.

Als bewijs, dat het niet overbodig was te waarschuwen voor een overdreven voorstelling van den geologischen invloed van den zondvloed en om te doen zien waartoe bovenvermelde geologische uitstapjes leiden, leze men wat niemand minder dan Dr. A. Kuyper Sr. over den zondeval, zondvloed en geologie schreef.

Hij bracht de *glyptogenesis* (afbraak van het hooge relief), met name de erodeerende krachten in gebergten, in meer direct verband met krachten eerst met (of na) den zondvloed optredend. [3]) Wellicht was hij onder den indruk gekomen van deze vooral voor den geologischen leek zoo overweldigende en verwonderingwekkende krachten en hun uitwerkingen. Toch blijkt het, dat deze krachten ten nauwste samenhangen met de, op het eerste gezicht minder opvallende maar daarom niet minder intensieve, krachten der *epirogenesis, orogenesis* (gebergte- en reliefvorming) en *lithogenesis* (sedimentatie en steenwording) v.n.l. in de oceanen en geosynclinalen zich openbarend.

Uit de zeer nauwe onderlinge afhankelijkheid van afbre-

---

[1]) Vgl. Bavinck *Geref. Dogm.*[1] I, bldz. 548 en 549; II, bldz. 173.

[2]) Vgl. Bavinck *Geref. Dogm.*[1] II, bldz. 59, 78—84 en 173.

[3]) *Gemeene Gratie*, I, bldz. 11.

kende en opbouwende factoren van den z.g. geologischen cyclus volgt reeds, dat een wijziging van de destructieve, afbrekende factoren, al dan niet gepaard met een af- en toename hunner totale intensiteit, een overeenkomstige wijziging en intensiteitsverandering der constructieve, opbouwende factoren tot direct gevolg heeft. De onmiddellijk op den zondvloed betrokken destructie wordt dus geneutraliseerd door den overeenkomstigen opbouw der aardkost.

Reeds deze overweging leidt tot de gedachte, dat de bedoelde phenomenen wellicht geheel uit recente krachten te verklaren zouden zijn en allerminst wijzen op een plotselingen omkeer. Nog daargelaten dat destructie en opbouw hier waardeoordeelen zijn met een onmiskenbaar anthropomorphe tendens.

Volgens Dr. Kuyper zou de feitelijke toestand van onze aarde hierin met wat de Heilige Schrift ons meldt overeenkomen *„dat onze aarde niet meer is* wat ze oorspronkelijk was, maar dat *geweldige omkeeringen* op haar oppervlakte hebben plaats gehad", en wel na de schepping tweemaal, terstond na den zondeval en door den zondvloed. [1])

Mij is niet bekend waar de Heilige Schrift iets meldt aangaande geweldige omkeeringen *van* het aardoppervlak als zoodanig terstond na den zondeval! Wat den zondvloed aangaat — de beschrijving, die de Bijbel ons er van geeft, doet ons dien wel kennen als voor den mensch en vele dieren verwoestend, maar was niet zoo hevig of liet vermoedelijk zelfs wel boomen staan. Want hoe is het anders mogelijk, dat een afgebroken olijfblad een teeken was voor Noach, „dat de wateren van boven de aarde gelicht waren", als de boomen ontworteld ronddreven? Nog daargelaten de vraag of hier geen localen vloed is bedoeld — die dan toch wel zeer zeker het geheele toenmalige menschelijk geslacht heeft bedolven — is de zondvloed, naar de ons uit de Heilige Schrift ter beschikking staande „gegevens", niet van een dusdanigen aard

---

[1]) *Gemeene Gratie,* I, bldz. 11 en 12.

geweest, dat het waarschijnlijk is dat men de sporen ervan geologisch zal kunnen aantoonen, indien zulks al „überhaupt" mogelijk mocht zijn. Wel heeft Dr. van der Vaart Smit geschreven van vele werkelijke feiten der natuurwetenschap, die op den zondvloed wijzen, maar toch mag ik hem zeker wel vragen ons daar eens van in kennis te stellen, want tot nog toe zijn deze in zeer breede geologische kringen onbekend. Mits hij mij dan niet verwijze naar het veelszins verouderde en, wat helaas erger is, soms wel wat vluchtige en onbetrouwbare werk van mannen als Prestwich en Wright.

Zoekende naar een nadere motiveering van zijn uitspraak vinden wij bij Dr. Kuyper nog het volgende:

„Ook volgens de natuurkundige uitkomsten hebben er toen (d. i. in het z.g. „vóórhistorische" tijdperk; B.) krachten gewerkt, die thans veelszins tot rust zijn gekomen, en niet slechts kleine, langzaam voortschrijdende wijzigingen, maar zeer geweldadige en plotselinge omwentelingen in de korst zelve van de aarde hebben teweeg gebracht."[1]) Ook de Schrift leert ons drie groote veranderingen der aarde kennen en wel gedurende de scheppingsweek, met den zondeval en met den zondvloed, volgens Dr. Kuyper.

Het geweldadige van den zondvloed *in geologischen zin* is al *vrij onwaarschijnlijk*, dat van den zondeval in dien zin slechts *zeer hypothetisch*. Al is uit dien hoofde harmonisatie van Heilige Schrift en moderne natuurwetenschap mede al heel weinig aanlokkelijk, toch willen wij, aannemende, dat het aangehaalde juist is, eens zien hoe ver wij hier bevestiging van de vermeende bijbelsche gegevens kunnen vinden.

Bedoeld is hierboven ongetwijfeld de verhoogde activiteit der endogene krachten, die de historische geologie ons uit verschillende perioden doet kennen. Van deze krachten treedt het vulkanisme ook in historische tijden geweldadig op en de veranderingen, die het in vroegere geologische perioden in

---

[1]) *Gemeene Gratie*[1] I, bldz. 263.

de aardkost heeft teweeg gebracht zijn van geen overwegende beteekenis om op grond daarvan van omwentelingen te spreken. Wat de epirogenetische en orogenetische bewegingen aangaat, daarvan verloopen de eerste zoo continu en met zoodanig gelijkblijvende intensiteit, dat hier in het geheel niet van omwentelingen kan worden gesproken, terwijl de bergvormende krachten eveneens het plotselinge karakter en het geweldadige blijken te missen, al brengen zij evenals de voorgaande krachten groote veranderingen *in den loop der tijden* teweeg. Zou men echter toch nog de verschillende perioden van verhoogde orogenitische activiteit (want deze alleen komen, al is het dan ook heel en heel weinig, in aanmerking) met de *drie* bovengenoemde veranderingen willen vergelijken, dan blijken er *minstens vier* zulke perioden te zijn geweest, die der huronische, caledonische, hercynische en alpine plooiingen. Met de meest rijke fantasie zal het toch wel niemand mogelijk zijn een verschijnsel als de alpine plooiïng gelijk te stellen met den zondvloed. Zoodat de veranderingen met en direct na den zondeval slechts in verband met deze perioden kunnen worden gebracht, behalve dan die gedurende de Schepping.

Van een verhoogde activiteit is verder slechts sprake in vergelijking met de tusschenliggende perioden en niet in vergelijking met den recenten tijd. Daardoor is men dus genoodzaakt met de verhoogde activiteit het aantal dier perioden als een integreerenden factor mede te accepteeren. Soortgelijke „omwentelingen" als bij den zondeval hebben dan minstens *vier*maal plaats gehad volgens de geologie. Bovendien zijn deze orogenetische bewegingen locaal beperkt. Onze Archipel is thans vermoedelijk in sterk orogenetische beweging terwijl in Europa rust heerscht.

De historische geologie kent ook catastrophen, maar deze zijn nog veel meer talrijk en uiteenloopend van aard en in tijd uiteenliggend dan de plooiingsperioden en tevens zeer locaal beperkt.

Daarenboven vloeit uit geen der bovengenoemde verschijn-

selen voort de groote geologische discontinuiteit, die Dr. van der Vaart Smit en Dr. Kuyper veronderstellen.

Meer argumenten dan de hier genoemde worden tot staving van zijn opvatting door Dr. Kuyper niet aangevoerd. Zijn reeds vroeger geuite conclusie uit deze gegevens is : dat wij uit den toestand, die wij thans kennen „volstrekt nooit besluiten kunnen tot den toestand, die vóór den Zondvloed bestond" en „uit dien toestand vóór den Zondvloed zou nimmer mogen worden besloten tot den toestand, die door en na de Schepping optrad, want ook in dien eersten toestand was reeds, door wat de Heilige Schrift *den vloek* noemt, een zeer geweldige omwenteling tot stand gekomen."

Hier wordt zonder genoegzame schriftuurlijke en natuurwetenschappelijke gronden iets beweerd, dat ik vooralsnog wensch te betwijfelen.

Omdat men, daartoe geleid door eenzijdige te zeer „zakelijke" opvatting van het Woord Gods, er toe komt (en zooals ik hier aantoonde ook met het zondvloedverhaal er toe gekomen is) meer uit de Schrift te halen dan er op welke wijze ook in zit, heb ik gemeend hiertegen op dit concrete punt te moeten waarschuwen.

Volgens Dr. van der Vaart Smit is dat bij mij een niet genoeg aandacht besteden aan de beteekenis van den zondeval.

De natuurphilosophische evoluties van Dr. van der Vaart Smit echter hebben met de verhouding van physis en ethos niets te maken. Zijn z.g. geologische veranderingen zijn slechts pseudo-schriftuurlijk. Als de „ „Gereformeerde theologie" zulke dingen gaat beweren wensch ik haar al evenmin mee te laten aanzitten, als dat ik mijn oor en hart wil geven als de „ „specifiek Gereformeerde philosophie" " aan dergelijke speculaties, die slechts tot een asylum ignorantium, een soort antelapsaristisch agnosticisme voeren, zich gaat „wijden".

---

[1]) *Gemeene Gratie*[1] I, bldz. 261 en 262.

Al wil Dr. van der Vaart Smit dan beweren, dat ik daardoor niet evenveel ernst maak met de gereformeerde theologische en philosophische gedachtengang als met die van evolutionisme en cocessionisme ; dat leg ik, bij de onjuistheid van deze beschuldiging, naast mij neer.

Temeer waar wat hijzelf schreef over de beteekenis van den zondeval voor de „ „physische constellaties" " noch gereformeerd theologisch en philosophisch, noch schriftuurlijk, noch natuurwetenschappelijk gefundeerd is. Hij heeft met deze vragen geen ernst gemaakt.

III.

Ten laatste meent mijn geachte opponent een zeer ernstig bezwaar te moeten hebben tegen mijn gansche denk- en redeneermethode, omdat ik in mijn artikelenreeks de terminologie en de leer der causa prima en causae secundae aanvaard en dat nog wel op een eigenaardige wijze.

1. Men zou allicht denken, dat de bedoelde terminologie en leer een integreerend deel van mijn betoog uitmaakten. Maar dat zal mijn opponent wel niet willen beweren en zoo hij dat al doet, niet kunnen aantoonen. Want slechts in één bepaald gedeelte van art. VII zal hij bij de bespreking van één punt door mij gebruik zien gemaakt van de gewraakte methode en leer. Bovendien wat ik schreef over de causae secundae plaatst mijn opponent in een zeer scheef licht en geeft hij *onvolledig* weer, om mij **dan** van onnauwkeurigheid te beschuldigen.

In art. VII wordt door mij de vraag gesteld of er aan het natuurgebeuren [1]) bij de schepping een rol kan worden toegeschreven en mijn conclusie was terstond, dat dat wel degelijk mogelijk is. Het werk der schepping en der onderhouding

---

[1]) Juister is het wellicht te spreken van de „natuurlijke oorzaken van het natuurgebeuren". Uit deze min-juiste zegswijze is echter m.i. geen misvatting ontstaan.

gaan van den aanvang af samen en het is daarom zeer moeilijk zoo niet onmogelijk om tot in alle détails precies te zeggen waar de onderhouding en de schepping precies van elkaar te scheiden zijn, temeer waar in de schepping steeds de onderhouding en in de onderscheiding steeds de schepping in zekeren zin begrepen is. Het was dan ook daarom voor mij *à priori* niet geheel onmogelijk om binnen de leer der causau secundae een afstammingsleer te vindiceeren, omdat niettegenstaande de schepping van alle levende wezens ons in Genesis I medegedeeld, het niet, deduceerend uit de scheppingsgedachte is uit te maken, of een descendentieleer (wat nog heel iets anders is dan een evolutietheorie) is onder te brengen bij de onderhouding gedurende het scheppingsgebeuren. Als Dr. v. d. Vaart Smit eens rustig naleest wat ik schreef zal hij zien hoe ik er juist op uit ben aan de natuurlijke oorzaken in Genesis I *wel* een plaats toe te kennen.

De leer der causa secundae werd door mij nu gebruikt om even aan te geven hoe het komt, dat de Schrift zoo vaak zwijgt over de natuurlijke oorzaken van het natuurgebeuren, waarom b.v. niet de wolken als oorzaak voor den regen worden genoemd maar er meermalen sprake van is dat de Heere het doet regenen. M. a. w. poogde ik aan te toonen, dat het verzwijgen van de natuurlijke oorzaken slechts een *schijnbaar* uitschakelen daarvan is. Hoe mijn opponent mijn woorden meende te mogen gebruiken, leest men op bldz. 172 van zijn betoog. Hem frappeert een z.g. uitlating van mij „ „als geeft de Schrift bij het uitschakelen van *alle*[1]) natuurgebeuren" ons slechts[2]) „den theologischen blik op deze wereld" om ons den Schepper te doen zien echter al het geschapene." "

In art. VII van mij daarentegen leest men :

„het uitschakelen van alle natuurgebeuren schijnt in over-

[1]) Cursiveering door Ds v. d. Vaart Smit.

[2]) De tusschenvoeging van dit woord „slechts" geeft aan de geciteerde woorden een andere intentie, dient tevens tot steun van de later volgende „omzetting" mijner woorden.

„eenstemming met het scheppingsbericht. Toch is dit niet „juist. Want evenals in vele andere gevallen de Heilige „Schrift *het natuurgebeuren uitschakelt*, teneinde ons te geven „den theologischen blik op deze wereld, den Schepper ons „te doen zien achter al het geschapene, *maar dan allerminst „bedoelt het natuurgebeuren als zoodanig te loochenen*, zoo „ook hier". [1])

Door het verband van mijn woorden niet aan te geven, door mijn zin niet volledig te citeeren, door cursiveering van mijn woorden zijnerzijds en de veelzeggende tusschenvoeging van het woordje „slechts" gelukt het mijn opponent mijn woorden een geheel tegenovergestelde beteekenis te geven en ze zoo als pantheistische te qualificeeren. Maar dan ook alleen daardoor. Tot nog toe zal het n.l. mijn geachten opponent niet wel mogelijk zijn om uit het door mij tot hier toe besprokene *zonder zijn wijzigingen* af te leiden, dat ik de leer der causa secundae onnauwkeurig weergaf.

2. Direct op mijn hierboven gegeven citaat liet ik volgen „Het is steeds [2]) het doel der Schrift, om God te doen kennen als eerste oorzaak en grond aller dingen, beide in natuur en genade [3]) en *niet* om ons bekend te maken met de tweede oorzaken en een verklaring der natuurverschijnselen te geven". Volgens Dr. v. d. Vaart Smit is dit een in principe loochenen van het wonder. Hij zegt dit zonder eenige argumentatie, dus laat ik het rusten. Wel gaat hij wat ik aetiolo-

[1]) Cursiveering *thans* van mij. B. Het zal wel duidelijk zijn (wat uit het verband redelijkerwijs ook *moet* volgen) dat, als door mij voor de tweede maal over „uitschakelen van het natuurgebeuren" gesproken wordt, dit niet anders dan als *schijnbaar* uischakelen bedoeld kon zijn. *Uitschakelen is hier* **in dezen zin** *synoniem met „verzwijgen", „niet vermelden"*.

[2]) Dr v. d. Vaart Smit cursiveert dit *steeds* en interpreteert het als *slechts*. Het *steeds* slaat allereerst en allermeest op wat *wel* het doel der Schrift is.

[3]) Hier is b.v. gedacht aan de wedergeboorte, die de Schrift ons niet als psychisch gebeuren in de eerste plaats beschrijft, maar als een werk van Gods Geest doet kennen.

gisch formuleerde ontologisch omzetten. Als ik nu zelf eens deze omzetting volvoer dan is het resultaat dit: *„Het* **doel** *der Schrift is ons den Schepper en niet ons het geschapene te doen kennen".* Maar dat is heel iets anders dan wat Dr. v. d. Vaart Smit beweert dat die omzetting inhoudt, n.l. *„dat de Schrift niets* **zegt** *over het geschapene maar alleen over den Schepper".* Als mijn geachte opponent nu ook nog citeerde, wat ik in art. IV schreef over het anthropomorphisme in de Heilige Schrift, dan kon hij nog wel aantoonen, dat ik alle nadere Godskennis uit de Schrift loochen! Maar volgens *mij* zegt de Heilige Schrift wel degelijk iets aangaande de schepselen en aangaande de causae secundae, alleen haar *doel* is niet *natuurkennis* maar *Godskennis* ons te brengen. De consequentie, die Dr. v. d. Vaart Smit me wil opdringen, dat het eenige, wat de Schrift volgens mijn „ „stelling aangaande de verhouding van God en het schepsel met openbaringsgezag zou zeggen, ware de (pantheistische) „schlechthinnige Abhängigkeit" der schepping van God" ", behoef ik niet te aanvaarden, daar mijn geachte opponent bij de omzetting van mijn woorden zich aan een onregelmatigheid schuldig maakte, waardoor de inhoud en de zin mijner woorden sterk werden gewijzigd. Een zekere bekendheid met de schepping is „Voraussetzung" als de Schrift tot ons zal kunnen spreken. Als wij b.v. spreken over muziek, dan gebruiken wij toch ook steeds slechts beeldspraak aan het tasten en zien ontleend. Een toon is hoog, week en vol, stijgt en zinkt. Maar het *doel* van ons spreken is niet mede te deelen, wat we tastten en zagen, ook niet *dat* we het gehoorde transponeeren in de wereld van het optische en aesthetische, dat is geheel irrelevant, doel is iets mede te deelen aangaande de gehoorde muziek. Het natuurgebeuren, het historisch gebeuren wordt door de Schrift op gelijke wijze slechts relevant gedacht in relatie tot God.

Dr. v. d. Vaart Smit zegt op bldz. 150 dat mijns „ „inziens de Schrift alleen handelt over de causa prima, God, in relatie tot de causae secundae zelve" ".

Nu spreekt de Schrift meermalen over de schepselen, zonder dat een onmiddellijke relatie met God als causa prima valt aan te wijzen, maar dat daar dan natuurwetenschappelijk- „ „goddelijk objectieve" " dingen over de causae secundae gezegd worden is iets, dat ik wel eens gaarne liefst illustratief door mijn geachten opponent zag aangetoond. Bovendien denkt Dr. v. d. Vaart Smit zich, dat de goddelijk-objectieve der causae secundae dan *wel* buiten relatie tot God, als een soort „Ding an sich" ?

Ik zeide reeds, en handhaaf dat ten volle, dat „Genesis I ons geen natuurlijke historie leert" en „dat God geenszins bedoeld heeft ons in Zijn Woord dingen van natuurwetenschappelijken aard mede te deelen". De Heilige Schrift bevat ook geen *„ „natuurwetenschappelijke* elementen" ", die als „ „goddelijk objectief" " door de natuurwetenschap verwerkt moeten worden. Wel spreekt zij over de natuur en haar werken, maar dat is heel iets anders. Dr. v. d. Vaart Smit spreekt van mijn subjectief standpunt en doet het voorkomen alsof ik de „objectiviteit" van het Woord Gods aantast. Maar dat is onjuist. Ik wensch niets af te doen aan het absolute Woord Gods, zich in de Schrift openbarend, maar ik verzet mij tegen de „verzakelijking" van Gods Woord.

3. Dr. v. d. Vaart Smit heeft ook bezwaar tegen de onnauwkeurige formuleering door mij van de causae secundae gegeven. „ „Het is een onnauwkeurige formuleering als B. zegt, dat de causae secundae slechts werken door de door God „geschonken werkzaamheid en zijn tegenwoordigheid daarin". Deze formuleering immers is, ook al moge B. dat niet bedoelen, niet anders dan pantheïstisch. Wie van de „schepping" en „onderhouding" spreekt, mag de „regeering" niet vergeten" ". Hierbij wil ik een drietal opmerkingen maken. Allereerst is in de door Dr. v. d. Vaart Smit gewraakte passage geen sprake van schepping en onderhouding, maar van de concursus in het werk der onderhouding. Ten andere kan men van pantheistisch standpunt nooit spreken van God en

van door Hem geschonken werkzaamheid en ook zelfs niet van causae secundae, zooals ik deed. Maar ten derde al rekende men niet met de beide vorige opmerkingen, het is geen wonder, dat mijn geachte opponent mijn formuleering onnauwkeurig noemt als hij er het grootste en belangrijkste deel van weglaat. Want ik schreef het volgende:

„En dat alles", (n.l. dat God alle natuurgebeuren doet „plaatsgrijpen) „is volkomen waar. Omdat alle gebeuren ge„hoorzaamt aan Zijn Voorzienigheid, en omdat de tweede „oorzaken geheel en al van de eerste oorzaak, van God af„hankelijk zijn, zoodat geen dezer causae secundae kan wer„ken zonder de door Hem geschonken werkzaamheid en Zijn „tegenwoordigheid daarin. *Maar toch zijn deze tweede oorza„ken tegelijk ook ware, wezenlijke oorzaken.*[1]) „God vloeit met „ „zijn almachtige kracht in iedere causa secunda in en is „ „met zijn wezen tegenwoordig bij haar *begin, voortgang* en „ „*einde.*[1]) Hij is het, die haar *poneert* en tot *handelen* „ „*brengt*[2]) en voorts ook in haar werking tot op haar effect „ „toe *begeleidt en leidt.*[2]) Maar deze causae prima is zoo „ „goddelijk groot, dat Hij juist daardoor de causae secundae „ „tot eigene werkzaamheid brengt. De *causa prima en secun*„ „*dae blijven dus twee onderscheidene oorzaken,* de eerste „ „vernietigt de tweede niet, maar schenkt haar juist realiteit „ „en de tweede is er alleen door de eerste.[3])

„Tegenover het pantheisme, *dat de causae secundae met de „causa prima, dat is God, vereenzelvigt,*[4]) en tegenover het „deisme, dat de causae secundae zelfstandig maakt en daar„door de causa prima tot de schepping, tot het geven van het „ „posse" (= kunnen) beperkt, is het de constante leer der „christelijke kerk geweest, dat de causae secundae volstrekt

---

[1]) Cursiveering *thans* van mij. B.

[2]) Cursiveering *thans* van mij. B. Beide keeren zijn de woorden, die achtereenvolgens slaan op de schepping, onderhouding en regeering gecursiveerd.

[3]) H. Bavinck, *Geref. Dogm.* III, bldz. 27; cursiveering *thans* van mij. B.

[4]) Cursiveering *thans* van mij. B.

„van God als causa prima ondergeschikt en toch in deze „onderschikking echte, ware oorzaken blijven." [1])

Mijn geachte opponent zal niet kunnen ontkennen, dat het „volledig verband" van mijn woorden de bij bij ontdekte onnauwkeurigheid nogal aardig opheft. Het is niet „ „eigenaardig" " hoe ik de leer der causae secundae gebruikte of formuleerde, het is op zijn zachtst uitgedrukt „eigenaardig" wat mijn opponent mij al niet van de leer der causae secundae liet maken.

Dr. v. d. Vaart Smit is zoo *handig* in het „citeeren", dat hij zou kunnen bewijzen, dat iedere belijder der almacht en alomtegenwoordigheid Gods, of zelfs de Heilige Schrift pantheïstisch is. Acht mijn geachte opponent het nu heusch geoorloofd de door hem geciteerde woorden pantheïstisch te interpreteeren ? Het citaat aan Prof. Bavinck ontleend, is te vinden waar hij handelt over de *concursus* in het werk der onderhouding en tegen het argument als zou ik de *regeering* vergeten hebben, merk ik op „Wie zoo de dingen in stand houdt, dat hij niet alleen het zijn, maar zelfs de krachten en werkingen draagt door zijn wil en wezen, die is absoluut souverein koning in waren zin. *De regeering is daarom geen nieuw element,* dat bij onderhouding en medewerking bijkomt; *zij is,* evenals elk van deze beide op zichzelve *de gansche voorzienigheid,* alleen nu *beschouwd vanuit het standpunt van het einddoel waar God al het geschapene door zijn voorzienigheid heenleidt".* [2]) Het lag in den aard van het door mij behandelde, dat ik niet den nadruk legde op deze zijde der voorzienigheid Gods. Maar implicite is toch over deze regeering gesproken, als ik Bavinck citeerend schreef, dat God met zijn wezen tegenwoordig is bij het *begin* (schepping), *voortgang* (onderhouding) en *einde* (regeering) van iedere causa secunda.

---

[1]) Vgl. H. Bavinck, *Geref. Dogm.* Hoofdstuk VI, Voorzienigheid.
[2]) H. Bavinck, *Geref. Dogm.* III, bldz. 28. Cursiveering van mij. B.

4. Mij rest thans nog enkele meer ondergeschikte punten in dit verband toe te lichten. Zoo zou ik b.v. met *bewondering* gesproken hebben van een *„theïstische evolutieleer"*. En volgens mijn geachten opponent is hier het adjectief „theïstisch" de vijand van het substantief „evolutie". Nu schreef ik het volgende: „dat het zeer zeker de moeite wel waard was om aan de theïstische evolutieleer van De Dorlodat in ruimeren kring bekendheid te geven" (art. I). Volkomen de tegenstrijdigheid van het adjectief „theïstisch" en het substantief „evolutie" inziende, gebruikte ik toch dezen term, omdat De Dorlodat zijn leer als zoodanig aanbiedt. Mijn bewondering is die, welke men toch zeker wel koesteren mag voor het werk van iemand, waar men het *niet* mee eens is; vooral als het in hoofdzaak geldt de „methodische, weldoorwrochte en doordachte behandeling van dit onderwerp". Wat wil mijn geachte opponent daarachter zoeken?

Tenslotte schreef ik nog „Allerminst staat vast, dat het in Genesis I verhaalde bedoelt ons te geven een verhaal van gebeurtenissen, die geheel aldus en in de aldaar voorgestelde orde in den tijd hebben gehad". Inplaats van „orde in den tijd" ware het minder verwarrend geweest als ik gesproken had van „orde van tijd" of „tijdsorde", want dat was de bedoeling.

Hiermede nu is niet gezegd, dat „ „de historische elementen in Genesis I niet tot den openbaringsinhoud behooren" ", want niet is als niet-vaststaand aangemerkt, dat de in Genesis I beschreven feiten niet hebben plaats gehad, alleen is gevraagd of de voorgestelde tijdsorde bedoeld is als chronologische volgorde van feiten die bovendien *geheel aldus* hebben plaats gehad. Wat dit „geheel aldus" betreft, het volgende. Men kan geneigd zijn b.v. bij het „doen uitwemelen van een gewemelte van wemelende dieren door de wateren" en het „groen groenen" der aarde aan woordspelingen te denken enz. Het is voor mij de vraag of de *uitdrukkingswijze* en de *chronologische volgorde* als zoodanig als *historische* feitelijkheid bedoeld zijn in Genesis I.

Het verband, dat mijn geachte opponent tusschen deze passages en mijn opvatting der causae secundae legt zal hem nu waarschijnlijk niet meer zoo sterk reëel voorkomen ; er is wel verband, maar niet zooals *hij* het legt.

De toepasselijke woorden over mijn vermeende pantheïstische en roomsche neigingen terzijde latend, daar ze geheel geen zin blijken te hebben, meen ik te moeten constateeren, dat de Redactie van „Woord en Geest" wel zeer goed heeft geweten, wat ze deed toen ze mijn artikelen opnam.

Zoo meen ik dan nu aan het slot van mijn „woord van verweer" gekomen te zijn en op alle *belangrijke* punten te hebben aangetoond, dat de beschuldigingen van mijn geachten opponent onjuist en de weergave van mijn standpunt ten eenenmale bezijden de waarheid waren. Het zal hen, die zich de moeite getroostten mijn, wellicht wat vervelend wordend, verweer te volgen, wel duidelijk geworden zijn, waarom ik de wijze van bestrijding door Dr. v. d. Vaart Smit gevolgd, zoo jammer en onvruchtbaar vind. Inderdaad onze gedachtenwisseling had een voortzetting van de discussie kunnen zijn, die ter generale Synode van Assen reeds tot bepaalde beslissingen leidde. Maar door de door mijn geachten opponent gevolgde wijze van bestrijden is dat nu niet zoo. Want door een zoo scheeve voorstelling van de beschouwingswijze van een tegenstander als Dr. v. d. Vaart Smit geeft, wordt niet, zooals hij meent, allengs aan duidelijkheid gewonnen, doch komt slechts nog meer vertroebeling. Tegen mijn opvattingen zelf is door mijn geachten opponent vrijwel niets zakelijks naar voren gebracht. Het is mede om een bepaalde methode van bestrijden eens goed te demonstreeren, dat ik zoo uitvoerig mijn geachten opponent beantwoordde. Ik heb mij in dit „woord van verweer" niet moeten inspannen om mijn eigen opvattingen te verdedigen, doch was genoodzaakt te vertellen wat *niet* mijn opvattingen wa-

ren, teneinde te kunnen protesteeren tegen *verdachtmaking* [1]).

Heeft Dr. v. d. Vaart Smit niet teveel voor een *zaak* en te weinig voor de *waarheid* pogen te strijden ? Mijns inziens was het de verwarring van die beiden, die hem voerde, tot de door Söderblom zoo gewraakte apologetiek waarvan hij schrijft : [2])

„De apologetiek brengt gewoonlijk geen waarachtig goede werken voort, ik bedoel wat men gewoonlijk apologetiek noemt. Zij staat dikwijls in tegenspraak met de door Jezus in de Bergrede en elders geëischte onomkoopbare oprechtheid. Men weet van te voren wat bewezen moet worden. Men heeft de opvattingen of het systeem al klaar. Men aanvaardt de zaak in zijn geheel, onverschillig of een kerk een partij of misschien 't een of ander genootschap de goederen levert. Dan moet worden bewezen, dat juist deze goederen de beste zijn. De apologeet komt in de verleiding om de kunstgrepen van den handelsreiziger aan te wenden. In den arbeid van den zoogenaamden apologeet vindt men in den regel geen spoor van den onderzoekersgeest, geen honger en dorst naar de waarheid, maar het is noodzakelijk om handig en vol overtuiging het resultaat van onderzoekingen en proefnemingen aan te bieden, terwijl in werkelijkheid alles wel van te voren klaar was...... Maar wat gewoonlijk onder den naam van apologetiek doorgaat beleedigt het gevoel van waarheid en oprechtheid".

Een woord van Brunner noopte mij tot het schrijven van het voorgaande, daarom eindig ook met een ander woord van hem :

„Im Gebiet des Geistes ist die Wahrheit souverän".

---

[1]) Het is na zeer lange aarzeling, dat ik dit woord neerschrijf . . . . en laat staan.

[2]) „De ware broederschap" bladz. 15.

Samenvatting.

In het voorgaande meen ik het volgende duidelijk te hebben doen uitkomen.

1. Dr A. Kuyper Sr, Dr H. Bavinck e.a. werden door mij niet tot de concordisten gerekend.

2. In mijn artikel in „*Woord en Geest*" kan men overal waar sprake is van de letterlijk-historische opvatting Dr A. Kuyper Sr, Dr H. Bavinck e.a. tot haar aanhangers rekenen. Op één belangrijk punt wijken zij echter van deze opvatting af (in art. VII is daarop gewezen). Het verdient voorkeur, mede ter voorkoming van misverstand voortaan Dr A. Kuyper Sr, Dr H. Bavinck e.a. tot een afzonderlijke groep te brengen.

3. Noch tegen de letterlijk-historische opvatting (in den meest strikten zin van het woord) noch tegen de opvattingen van Dr A. Kuyper Sr c.s. omtrent Genesis 1 werd door mij gebruik gemaakt van argumenten aan geologie of palaeontologie ontleend.

4. Bovenstaande drie conclusies zijn geheel in overeenstemming met den geest, de strekking en — zoo men niet op ongeoorloofde wijze het „naschrift" mijner artikelen negeert — met de letter mijner artikelen in „*Woord en Geest*", die ik derhalve in dezen *geheel* meen te moeten handhaven.

5. Noch bij de bestrijding van het concordisme, noch bij de bespreking van het oud-Oostersch wereldbeeld, maakte ik mij schuldig aan evolutionisme.

6. De hypothese der „twee scheppingsverhalen" werd door mij niet aanvaard en ik sloot mij niet aan bij de godsdiensthistorische school van menschen als Kuenen en Wellhausen.

7. Ik heb niet uit zekere geringschatting gesproken over een overdreven voorstelling van den geologischen invloed van den zondvloed, die soms theologen zich maken, doch had het oog op de meening van sommige theologen in dezen, met name b.v. Dr A. Kuyper Sr.

8. De leer der causae secundae is door mij evenmin een-

zijdig-pantheistisch weergegeven, als dat mijn redeneertrant rationalistisch was. Loochening van het wonder, ook in principe, is mij derhalve even vreemd als aanvaarden van of sympathie voor het evolutiedogma.

9. De algemeene bezwaren tegen de Dr van der Vaart Smit gevolgde methode van bestrijding in den aanvang genoemd, zijn door het voorgaande bevestigd en geillustreerd.

10. De critiek van Dr van der Vaart Smit opende voor mij overigens geen nieuwe gezichtspunten.

KRONIEK.

Enquête. — Nog een enquête. — Lichtvaardig oordeel. — Art. 2, V. U. — De Jeugddagen. — Filippus.

Men neme het niet kwalijk, wanneer we in deze Kroniek opnieuw herinneren aan een onlangs gehouden Enquête. Ik bedoel niet die van Prof. Hepp, al mag ik misschien gewag maken van het overigens niet zoo kerk-schokkende feit, dat de Reformatie den Kroniekschrijver over zijn opmerking omtrent het onderzoek naar het huidige preeken in onze kerken, onder handen heeft genomen.

Waar het den Kroniekschrijver aan mankeert, dat is : hij heeft veel te weinig vertrouwen in den Redacteur van De Reformatie en ook veel te weinig vertrouwen in onze Gereformeerde menschen. Bovendien lijdt hij een weinig aan de kwaal, dat hij te veel de dingen beziet van uit Assen. We hadden n.l. gezegd, dat in verband met Assen het tijdstip voor die Enquête wel wat gevaarlijk was.

Ik geef prof. Hepp volkomen gelijk, als hij zegt, dat het mij aan vertrouwen schort. Echter heb ik geen wantrouwen in den redacteur van De Reformatie zelf, die het onderzoek leidt; en ik heb ook een goed vertrouwen in het Gereformeerde volk in het algemeen.

Maar ik heb heel weinig vertrouwen in het type van menschen, die er ook hier en daar in onze Gereformeerde kringen zijn, voor wie het briefschrijven over preeken van dominees een kolfje is naar hun hand.

Ondervinding is de beste leermeesteres, en die ondervinding heeft me doen waarschuwen tegen het gevaar om op de wanden onzer Gereformeerde kerken van professorale zijde

een plaatsje te reserveeren, waarop een niet eens zoo onwaarschijnlijk „Mené-tekél" over dominees door onzichtbaar blijvende handen kan worden geschreven.

Maar we geven toe: het kan meevallen. En we behoeven als dominees niet bang te zijn, dat onze naam in de Reformatie komt: De papiermand van een redacteur is ruim; en al is het vuur van den haard in deze warme dagen uit, de persoonlijke indiscreties over een dominé blijven het geheim van den discreten redacteur.

Wie weet, wat een reformatorische energie ten opzichte van het preeken onzer oudere en jongere dominees door deze vox populi kan worden opgewekt.

„Een zaak van vertrouwen", dus maar, al is de tijd voor vertrouwen niet bepaald gunstig.

Ik vertrouw nu echter ook dat Prof. Hepp niet uitsluitend van deze enquête zijn oordeel over de hedendaagsche preeken zal laten afhangen.

Hij kent onze Gereformeerde predikantenwereld genoeg om ook voor hen de gunstige meening, althans voor een goed deel, te onderschrijven, die Troeltsch over de dominees uitsprak in zijn rede: Religiöser Individualismus und Kirche:

> Wenn man auf die Schwierigkeiten, auf die Lage unserer ganzen Kirchlichen und geistlichen Arbeit sieht, dann wird man im Vergleich zu früheren Zeiten sagen dürfen, dasz unser ganzer Klerus wohl selten im ganzen und groszen so gut beschaffen war, *selten durchschnittlich* so gut gepredigt worden ist wie heute, dasz im allgemeinen eine durchgängig gute, wissenschaftliche Bildung, eine durchgängig ernste und strenge Lebensauffassung, hohe und ernste Gesinnung vorhanden ist......

Ik wilde echter niet zoozeer aan de Enquête van De Reformatie herinneren, als wel aan die van De Toortsdrager, welke ingesteld werd bij de professoren in ons Vaderland, die geen theologen van professie zijn.

Heel veel waarde heeft ook dit soort enquêtes niet. Wie de

knipsels bewaart, ziet het aantal meeningen weer met enkele vermeerderd ; ziet ook meestal het aantal schimpscheuten over de sectarische onverdraagzaamheid evenredig geklommen ; en de les die vooral de dominees er uit moeten leeren is slechts de wetenschappelijke editie van het grove woord van den Schwarzwalder boer :

> De geestelijken moeten de kranken bezoeken, en voor de dooden bidden maar de gezonde menschen moeten ze met rust laten".

De enquête in Nederland heeft evenals die van de Daily News een paar jaar geleden al weer duidelijk aangewezen, dat men van het dogma afkeerig is.

Het meest „cru" heeft Prof. dr. van Nieuwenburg dit gezegd, die hoogleeraar is aan de Technische Hoogeschool te Delft :

Christendom opgevat als dienende liefde kan bezwaarlijk anders dan heilzaam zijn in den besten zin des woords, zegt de Professor.

> „Wenscht men daarentegen ... in het Christendom te zien een dogmatische godsdienst met den Christus als Verlosser op het voorste plan, dan kan men eerbied hebben voor diegenen die daaraan werkelijk gelooven, doch dan meen ik dat de praktijk langzamerhand voldoende heeft aangetoond, dat dat soort Christendom een vloek is voor onze tegenwoordige samenleving......

Daaraan hebben volgens den professor de dominées schuld, die, een loffelijke uitzondering daargelaten, het Christendom in een vorm brengen, die een groot gevaar oplevert voor onze maatschappij en zelfs voor ons godsdienstig leven in het bijzonder. Het is de ellende van het „dogma boven de religie" te willen stellen.

„De armen moeten het cruyce dragen", stond er in den *Deux-aes* op Neh. 3 : 5. 't Is anders een wonder, hoe men in de techniek, waar het toch naar mijn leekenverstand nog

al op minutieusheid aankomt, zoo globale oordeelen kan vellen.

In de afgeloopen maand zijn de conclusiën van het Rapport der bekende Commissie inzake Art. 2 der Statuten van de V. U. verschenen. Of de betrekkelijk matige bespreking die de Kerkelijke pers er aan wijdde, te wijten is aan een van hooger hand gebiedend „Zwijg !", zooals een zeker redacteur dit veronderstelde, kan ik daarom moeilijk aannemen, wijl het dan verstandiger geweest ware als dat gebiedend college met de publicatie van dat rapport nog maar tot den V. U. dag zelf gewacht had.

Ik hoop toch, dat men in ons lichtgeloovig Nederland niet in ernst zal meenen, dat er in de Gereformeerde Kerken zulk een geheimdienst bestaat. Ik heb de eer een Kerkbode-redacteur van heel nabij te kennen, en hij heeft me verzekerd dat er nog nooit of te nimmer zulk een geheime wenk op zijn redactiebureau was gekomen.

Ik vermoed, dat de soberheid der bespreking meer te zoeken is in de moeilijkheid van de verhouding waarin een paar professoren staan tot deze kwestie, die wel naar het woord van prof. Grosheide in N. Holl. Kb. door niemand „ooit beschuldigd zijn van de bepaalde afwijkingen die dr Geelkerken zijn ten laste gelegd", maar die toch door hun openlijk meegaan met de kerken van het H. V. bij velen over deze zelfde afwijkingen te denken gaven.

Deze dingen kunnen dan kiescher worden behandeld in den meer intiemen kring van een Ledenvergadering der Vereeniging voor Hooger Onderwijs. Het komt bij niemand, die de V. U. een goed hart toedraagt, in de gedachten om bepaalde Hoogleeraren al hadden we dan hun houding zoo veel liever geheel anders gewild, het slachtoffer te maken van een niet rijp oordeel in de uiterst delicate kwestie der verhouding tusschen Art. 2 en Assen ; evenmin als om dezelfde liefde tot de V. U. zoo iemand ook maar mede-werken zou aan het opofferen van de V. U. ter wille van

deze professoren, wanneer blijken mocht, dat ze niet konden worden gehandhaafd.

De komende vergadering te Middelburg in Juli hoopt overigens wel hoogst belangrijk te zullen worden.

Een bijzonder bemoedigend verschijnsel in ons Gereformeerd kerkelijk leven is de bloei onzer Jeugdbeweging.

De vergaderingen, die in Scheveningen en Rotterdam in de laatste helft van Mei gehouden werden, bewijzen dat er nog spirit en geestdrift voor onze beginselen in de harten van onze Jongelingen en Meisjes aanwezig is.

Vooral de meisjesbond mag zich in de tien jaar van zijn bestaan in een voortreffelijken vooruitgang verheugen. De 13000 leden, die in dien Meisjesbond zijn vereenigd en de duizenden jongelui in het Jongelingsverbond vormen ook voor het kerkelijk leven in Nederland een latente kracht waarvan onder Gods zegen voor de toekomst nog rijke winst mag worden verwacht.

In een Kerkelijke Kroniek mogen we echter ook niet vergeten wat het Tractaatgenootschap Filippus heeft mogen doen in de 50 jaar die sedert de oprichting 22 Mei 1878 zijn verloopen.

Prof. Lindeboom geniet toch wel een grooten zegen dat hij van zoovele instellingen, die onder zijn initiatief zijn tot stand gekomen of waaraan hij mede den stoot heeft gegeven het gouden Jubileum mag vieren.

„Wie zegt ons hoeveel zegen Filippus heeft verspreid? Wie telt ze die door haar tot Jezus zijn geleid? Wie schat ze wier tranen door den arbeid van Filippus zijn gedroogd?" zegt D. H. in Holl. Kb. Inderdaad, prof. Van Nieuwenburg, de tijd, en zeker de eeuwigheid zal het leeren waar „dienende liefde" het rijkst opbloeit: Uit een Christendom met den Verlosser op het voorste plan en levende uit de kracht van het dogma of uit een „Christendom", dat Christus heeft verworpen en zich blij maakt met nog wat nabloeiende zedelijkheid, die van haar religieusen wortel is losgesneden.

v. D.